

Maartensdijk, Westbroek, de Reformatie en de gereformeerden.

Door Anne Doedens

1. De kerkelijke situatie ten tijde van en in de Republiek

Nederland kende in de tijd van de VOC geen staatskerk. De ‘*publieke kerk*’ van de “*Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden*” in de zeventiende en achttiende eeuw, de “*Gereformeerde Kerk*” genoemd, was een lekenorganisatie. Deze werd, in tegenstelling tot de Katholieke Kerk, decentraal bestuurd. Zij bestond uit raden op plaatselijk, regionaal, provinciaal en nationaal vlak. In deze kerkstructuur der calvinisten was elke gemeente zelfstandig. Na de Synode van Dordrecht van 1618-1619 – waar de gomaristische of antiremonstrantse orthodoxie zegevierde - zou er geen nationale synode meer bijeen komen. Het kerkelijke gezag berustte voortaan bij de ouderlingen (opzieners of presbyters) van de plaatselijke gemeenten en het lag zo op het laagste niveau. In moderne en modieuze managementbewoordingen: ‘de verantwoordelijkheid lag laag in de organisatie’. Samen met de plaatselijke predikanten zagen deze lekenbestuurders erop toe, dat de drie belijdenisgeschriften (de Nederlandse geloofsbelijdenis, de Heidelberger catechismus en de Dordtse leerregels tegen de remonstranten) werden nageleefd.

Ook al kwam de orthodoxie in Nederland in de achttiende eeuw onder vuur, de periode van de Verlichting bracht hier te lande geen echte secularisatie. Geloof en Rede gingen schijnbaar harmonieus hand in hand. Overigens werden andere godsdienstige richtingen (doopsgezinden, katholieken etc.) in deze eeuwen naast de ‘publieke’ kerk meestal oogluikend toegestaan.

2. Maartensdijks' dorpen orthodox in de tijd van de Republiek?

Aan het eind van de zestiende eeuw kwam ook in Maartensdijk het eind van de officiële katholieke kerk Veel priesters werden predikant, zo ook bij ons. Daarbij raakte een oud-priester en nieuwbakken predikant al snel in opspraak: “*Te Maartensdijk houdt zich [in 1593] paap Willem Laurensen op; van hem heet het, dat hij vroeger te Utrecht een bordeel zou hebben gehouden en zich nu hier nog ‘met danserijen ophoudt’.*”

Een paar kilometer verderop, in Westbroek, leek het in 1593 het al weinig beter gesteld met de “*waarden en normen*”. De bekende katholieke historicus Rogier meldt: “*Een groot dronkaard’ heet de paap priester] Hendrik Hendriksen, die zich te Westbroek ophoudt.*” (Toch lijkt deze Westbroekse predikant al redelijk “*gereformeerd*”, want in zijn nevenfunctie als schoolmeester gebruikte hij de kleine catechismus van Maarten Micron, getiteld: “*Corte Ondersouckinge des ghelooves over den ghenen die haer tot de gemeynte begheven ende des Heeren avondtmael met haer willen houden.*”]

Uiteindelijk werd ook Westbroek “*gereformeerd*”, maar dat garandeerde ook in dat dorp geen onbesproken levenswandel van lokale kerkelijke leiders. Tijdens de Republiek hield de regionale classis toezicht op predikanten en schoolmeesters. Ook als de kerkenraad er in probleemgevallen niet meer uitkwam, kon men zich tot deze regionale classis wenden. Misbruiken konden dan bestraft worden met schorsing, ontzetting uit het ambt, excommunicatie etc. In de jaren dertig van de zeventiende eeuw zou de classis van Amersfoort zich meermalen buigen over het door de Westbroekse predikant Thomas Huyges veroorzaakte schandaal. (Huyges was predikant van Westbroek in de periode 1632-1639.) Op 9 juli 1635 werd in de classisvergadering bericht over: “*verscheijden schandelijcke acten die haren [=Westbroeks] predikant d[ominee]. Hughes soude mogen gepleegt hebben.*” Hij zou een aantal (amoureuze) nachten hebben doorgebracht met zijn voormalige dienstmeid Jannichjen Jans op de zolder van de herberg van haar schoonzuster. Diezelfde schoonzuster en waardin had hij daarnaast in een dronken bui oneerbare voorstellen gedaan. Van de schoolmeester/koster had hij twee boeken ‘geleend’ en ze zonder toestemming doorverkocht. Hij had de secretaris van de

kerkenraad uitgescholden. Voor de armen had hij laken gekocht zonder de rekening te voldoen. Bovendien had hij zonder toestemming van de kerkenraad nieuwe kerkenraadsleden gekozen. De classis nam de zaak Huyges in onderzoek. In augustus werd vastgesteld, dat Huyges schuldig was aan de gemelde feiten. Huyges straf kreeg straf opgelegd: hij werd gevonnist tot een publieke schuldbekentenis en kreeg een aanmaning tot beter christelijk leven.

Vier jaar later was het weer mis met Huyges. Ditmaal zou Huyges de Westbroekse Neeltgen Theunis hebben willen verkrachten na haar man erop uit gestuurd te hebben om tabak te gaan halen. Die kwam echter nog bijtijds terug om de schanddaad te voorkomen. In juni 1639 kwam deze zaak bij de classis op tafel. Daar werden toen ook andere beschuldigingen gehoord: *“dat Huyges met een bevriend ambtsgeenoot was gesignaleerd in een bordeel te Rotterdam”*. Evenals de eerste keer ondertekenden tientallen Westbroekers een verklaring ten gunste van de predikant, zonder dat iedereen wist wat hij of zij tekende ... Het mocht niet baten. De classis ging af op de door de kerkenraad van Westbroek aangedragen feiten. Het resultaat was de volgende uitspraak: *“dat Huges in de kercke van Westbroeck van nu voortaan niet met vrucht en stichting sal kunnen dienen. Edoch sal selfs na verplaetsinge moeten uijtsien en daertoe arbeijden.”* Gedeputeerde Staten van Utrecht gelastten ten verfolge hierop Huyges op 6 november 1639, om binnen veertig dagen de pastoriewoning te verlaten.

Men kan de vraag stellen of het vonnis goed gefundeerd was. Dat is moeilijk te zeggen, maar de onderzoekster van deze zaak, drs. Y.E. Kortlever, meent *“dat er een kleine groep was te Westbroek die Huyges in diskrediet wilde brengen.”* Aan Huyges losse zeden en levenswandel twijfelt ze echter volstrekt niet.

3. Een nieuwe tijd breekt aan: patriotten, Napoleon en Willem I.

De Bataafse tijd en die van Napoleon en zijn broer Lodewijk brachten in Nederland het einde van de dominantie van de Hervormde of zo men wil Gereformeerde Kerk. Er kwam gelijkstelling van de verschillende godsdienstige stromingen en een minister van Eredienst. Er kwam scheiding van Kerk en Staat. De komst van het koninkrijk van Willem I in 1815 bracht weer nieuwe veranderingen. De post van minister voor de katholieke en andere eredienst uit de Franse tijd bleef, maar de nieuwe koning bemoeide zich daarnaast ook uitdrukkelijk zelf met de organisatie van 'zijn' Hervormde Kerk. De koning wees verder de leden van het gecentraliseerde kerkbestuur aan (dit gebeurde op grond van het zogenaamde reglement van 1816). De antirevolutionair Groen van Prinsterer zei later dat de kerk op deze manier “een deel van de staatsmachine” werd.

De macht in deze kerk verschoof van de ouderlingen en lokale kerkenraden – de situatie ten tijde van de Republiek - naar de door de koning beheerste synode die op haar beurt de classes aanstuurde. De opdracht die dit centrale kerkbestuur van de koning meekreeg, was niet erg orthodox. Naast bevordering van het geloof moesten volksverlichting, publieke deugdzaamheid en liefde voor volk en vaderland gestimuleerd worden.

Merkwaardigerwijs brengen deze landelijke ontwikkelingen ons juist weer bij Maartensdijk terug. Het was de vroegere Maartensdijkse predikant J.H. van der Palm die als minister van onderwijs en later als gerenommeerd Leids hoogleraar deze ‘verlichte’ gedachten verspreidde en hun invoering bevorderde. En juist tegen deze gedachten verzetten een aantal rechtzinnige gelovigen van de oude stempel zich zozeer, dat uittreden uit de aloude Hervormde Kerk voor velen van hen een reële mogelijkheid werd.

Ook in Maartensdijk gebeurde dit. In Maartensdijk kwamen rechtzinnige gelovigen bij elkaar in de boerderij ‘De IJzeren Mortier’ aan de Dorpsweg. Op 25 september 1836 greep de overheid in. Degenen tegen wie werd opgetreden waren aanhangers van de Afscheiding. . Wat hield die Afscheiding eigenlijk in?

4. De Afscheiding.

De Afscheiding van 1834 is de aanduiding van een kerkelijke beweging in Nederland die heeft geleid tot zelfstandige "*Gereformeerde Kerken*" naast de Nederlandse "*Hervormde kerk*" (die ten tijde van de Republiek dus ook wel "*Gereformeerde Kerk*" heette). In 1834 scheidden zich een aantal kerken af van deze Nederlandse Hervormde Kerk. De beweging ontstond in het Groningse Ulrum, onder leiding van dominee Hendrik de Cock. Deze was geschorst omdat hij zich krachtig verzette tegen de in zijn ogen onchristelijke praktijk van het kerkelijk leven en de in orthodoxe ogen verwaterde Bijbelse leer. Onder invloed van zijn geestverwant dominee Brummelkamp ontstonden afgescheiden gemeentes in onder andere Varsseveld, Winterswijk, Aalten en Wierden. In Holland en Noord-Brabant werd de beweging geleid door Hendrik Scholte. Een 'illegale kerk' was aan het ontstaan. Daar moest, vond de overheid, tegen worden opgetreden. Met een wet van Napoleon in de hand kon Willem I's staat samenkomsten van meer dan 20 personen tegenhouden. Verschillende voorgangers van de afgescheidenen die zonder toestemming een kerkdienst hadden georganiseerd, kwamen daardoor in de gevangenis terecht.

De onrust op 25 september 1836 aan de Maartensdijkse Dorpsweg staat bepaald niet op zichzelf. Het is ook elders onrustig in Nederland in deze jaren. Het is de tijd van Nicolaas Beets, maar het is een tijd waarin men bepaald niet de rust aantreft die men zou verwachten in deze veronderstelde poel van sociaaleconomische stagnatie na de Belgische opstand. In december 1835 is het onrustig in de stad Utrecht na een rechtszaak tegen de hiervoor genoemde dominee Scholten. In februari 1836 komt een groep afgescheidenen bijeen in Kampen. Hun bijeenkomst wordt verstoord. Er wordt vernield. Er wordt bedreigd. In Zutphen en Voorst zijn er in dezelfde maand ongeregelde heden van dezelfde aard. In mei is het onrustig in Gouda. In het Noord-Hollandse huizen murmureert het volk tegen het niet op de nominatie plaatsen van een gewenste predikant. In juni is er een oploop om Den Ham. In november worden ruiten ingegoooid bij "*separatisten*" (afgescheidenen) in Ommen. Het leger wordt er op afgestuurd. In februari 1837 is het raak in Genemuiden ... De lijst kan nog veel langer gemaakt worden.

De Afscheiding van 1834 werd een imposante beweging. Ondanks vervolging en emigratie waren er na een halve eeuw 200.000 afgescheidenen in ons land. "*De revolte der fijnen*" stond op zijn beurt ook aan de wieg van nog meer afscheidingen en fusies. Er was onder meer ruzie over het aanvragen van erkenning door de overheid en het loslaten van de naam gereformeerd. Het leidde tot een splitsing van de afgescheidenen in de "*Gereformeerde Kerken onder het Kruis*" en de "*Christelijke Afgescheiden Gemeenten*". Na de beëindiging van de vervolging (vanaf 1840/1848) door de overheid ging het grootste deel in 1869 weer samen in de "*Christelijke Gereformeerde Kerken*".

Na de crisis van de Afscheiding van 1834 voor de grote Hervormde Kerk kwam er een tweede, een cumulatie van spanningen die met het reglement van 1816 hun intrede hadden gedaan. Een cumulatie die zonder de antirevolutionaire voorman ds. Abraham Kuyper er zeker anders uit zou hebben gezien, als ze al opgetreden zou zijn.

Het was deze zeer veelzijdige en gedreven man, die in de geschiedenis van de "*verzuiling*" in ons land een hoofdrol speelt. Wat is "*verzuiling*"?

Vanaf de late negentiende eeuw kwam er een sterke verdeling van bevolkingsgroepen in Nederland voor. Door levensbeschouwing of godsdienstige richting bepaald ontstonden bevolkingsgroepen of zuilen met ieder hun eigen onderwijs, krant, vakbond, politieke partij, woningbouw, jeugdbeweging, zorginstelling en – voor zover religieus - kerk. Dat geldt ook voor de "*gereformeerde zuil*". Deze gereformeerde verzuiling werd 1889 in Maartensdijk duidelijk zichtbaar te worden in een tweede belangrijke bijeenkomst in de "*Ijzeren Mortier*".

Het was de rechtzinnige Abraham Kuyper die een eigen krant uitgaf voor dat volksdeel dat na 1892 het "*gereformeerde*" zou gaan heten, door hem al in 1872 opgerichte "*Standaard*". De strijd voor het eigen bijzondere, gereformeerde onderwijs bereikte in 1878 een hoogtepunt. De eigen

politieke partij, de antirevolutionaire, stichtte Kuypers in 1879. De gereformeerde Vrije Universiteit stamt van 1880. De kerkscheuring waarbij een nieuwe groep gereformeerden zich afsplitsten van de Hervormde Kerk kwam in 1886. We noemen deze beweging de "doleantie". Het markante begin van deze scheuring is bekend onder de naam "paneelzagerij": om de Amsterdamse Nieuwe Kerk te bemachtigen kraakte men deze. Men accepteerde het gezag van de Hervormde classis niet meer. Men vond, dat de Hervormde Kerk niet meer stond voor de "ware Reformatie" zoals die in de zestiende en zeventiende eeuw door en in Calvijn en zijn volgers gestalte had gekregen. (Feitelijk en formeel begon deze nieuwe afscheiding al een paar maanden eerder in Kootwijk, toen de plaatselijke kerk daar zijn eigen dominee aanwees.) Men betitelde zichzelf als "dolerend" of klagend, omdat men hen, de orthodoxen, het recht op eigen kerkelijke goederen binnen de Hervormde Kerk ontzegde. De naam van dit nieuwe kerkgenootschap van de "doleantie" luidde: "Nederduits Gereformeerde Kerk". In 1892 ging de hiervoor genoemde "Christelijke Gereformeerde Kerk" samen met deze "Nederduits Gereformeerde Kerken" en vormden vanaf toen de "Gereformeerde Kerken in Nederland". Een deel van de "Christelijke Gereformeerde Kerk" deed niet mee met de fusie en ging verder onder dezelfde naam.

F.L. Bos, *Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834* (4 dln, Kampen 1939 - 1946.)

A. de Groot en P.L. Schram red., *Aspecten van de Afscheiding* (Franeker 1984.)

J. Koch, *Abraham Kuypers. Een biografie*. (Amsterdam 2006.)

J. en A. Romein, "Abraham Kuypers. De klokkenist der kleine luyden", in *Erflaters van onze beschaving* (Amsterdam, 1946) IV, 145-177.